

Наукова хроніка.

Нові дослідни над найдавнішою історією Жидів.

Найдавніша історія Жидів ані не цікавіша, ані не трудніша для дослідни від найдавнішої історії иньших старинних народів. Навпаки можна сказати, що для неї ми маємо більше жерел, ніж для історії одного иньшого народа. І так прим. для історії Фенікіян, що в стариннім сьвіті відіграли таку величезну ролю, ми не маємо й десятої части стілько жерел, що для історії Жидів. Коли про те історія Фенікіян по за тїсним кругом мало збуджує зацікавлення, а натомісь кожде нове відкрите на полі старожидівської історії викликає велику літературу на найріжнійших мовах, збуджує завзяті дискусії і зацікавлює найширші круги цивілізованого сьвіта, то се походить відти, що історія Жидів нерозривно звязана з еволюцією того круга релігійних вірувань і культу, що в формах мозаїзму, християнства й ісламу запанував у цілій, можна сказати, половині культурного сьвіта і не вважаючи на тисячолітню історію доси не стратив живої, імпульсивної сили, як се стало ся прим. з буддизмом і конфуціанізмом.

До недавна ще, до кінця XVIII в. одиноким жерелом для найстаршої історії Жидів були старі гебрейські писання звісні під збірною назвою Біблії старого заповіту. Більше тисячі літ цивілізована людськість привикла дивити ся на історію Жидів тими очима, якими дивились на неї автори й редактори тих писань, або радше, як пізнійші їх жидівські й християнські коментатори. Про справді наукове, критичне розумінє тут не було й мови. Аджеж ті книги були не тільки історичними жерелами, але заразом, і то в першій лінії основою релігійного

навчання, культу, догм. Церковні корпорації довгі віки посідали монополію їх читання й вияснювання; до самого XVI віку християнська Європа навіть не мала поняття про їх гебрейський оригінал і вдовольняла ся латинським, а в меншій частині грецьким перекладом. Усе те ставило майже непереможну заваду справді історичному дослідю, поминаючи вже те, що й самі методи того дослідю були ще досить примітивні і непридатні для такої складної роботи, як висліджуване первопочинів історичного життя такого давнього народу.

Тимчасом уже найстарші християнські письменники, що займали ся тими книгами, особливо такі вчені мужі, як Ориген, Бронім і иньші, завважили в них немало нескідностей і нескладностей: неконсеквенції в оповіданнях, плутанину в географічних іменах, дублетні оповідань про поодинокі події з дуже значними відміними й т. н. Та вважаючи (окрім може Оригена) старозавітні книги поперед усього писаннями релігійними ті письменники і коментатори силкували ся різними герменевтичними штучками загладжувати нескладности, усувати суперечности, вирівнювати стиль, одним словом — показувати гармонію там, де була ріжноголосиця. Так повстав цілий метод викладу і навіть толковання тих книг, звана гармоністикою. Вона основувала ся на принципі, піднесенім з часом (аж на Тридентському соборі) до ступня догми, про „боговітхвеність“, отже про повну правдивість і автентичність тих книг, себто про приналежність їх тим власне авторам, яких імена стояли в їх заголовках і про непорушне їх заховане в тій формі, як були первісно написані, аж до наших часів. Розуміть ся, що така догма раз на завсіди замикала дорогу для критичного розбору тих писань і замикає її католицьким та православним письменникам і доси. І коли ми сьогодні можемо говорити про наукові досліди на полі старої жидівської історії, то від разу мусимо сказати, що вони повстали і доси розвивають ся поза рамами католицької церкви, на протестантських або загалом безконфесійнім ґрунті. Ті досліди від кінця XVIII в. йшли двома відрубними дорогами, що довгий час якось не могли війти ся і тільки в остатніх роках, дякуючи несподіваним археологічним відкриттям, починають входити в живі взаємини між собою. Позволю собі коротенько нашікувати одну й другу з тих доріг. Одна з них, се були студії над самим текстом старогебрейських книг, ведені чим раз більше методично і з щораз иньших вихідних точок; друга, се було шукане паралельних документів старо-жидівської історії при помочи археологічних розкопок, отже річевих памяток давнього побуту, будівель, написів, свідощів посторонніх народів і т. н. Одним і другим шляхом наука дійшла до дуже важних відкриттів, які кидають зовсім нове і несподіване світло на первопочини старо-жидівської історії.

Критичні студії над самими старожидівськими історичними книгами починають ся від р. 1753, коли французький лікар Астрюк зробив спостереження, що в буцїм то найстарших жидівських книгах, у т. зв. Мойсеевім Пятикнижю а також у книзі Ісуса Навина на-ходять ся уступи, де імя Бога передаєть ся буквами j-h-w-h, значить словом, яке незвісно як звучало, правдоподібно Jahweh або Jaheweh, а обік них иньші уступи, де назва Бога передаєть ся словом Elohim, себто многим чцслом від Eli. Астрюк, а за ним і иньші догадували ся, що ся неоднотайність не припадкова, а має своє жерело в тім, що теперішнє Пяти- чи властиво Шестикнижє, се компіляція з двох стар-ших жерел, із яких одно названо Ягвістом, а друге Ельогістом.

Се була вихідна точка для цілого ряду вчених, що силкували ся при помочи майже мікроскопійного дослїду тексту дійти, де і яким спо-собом компільовано ті старі жерела, а надто роздивляючи кожде з них окремо, на скілько воно заховало ся в теперішнім тексті книг, добрати ся до того, де, коли і серед яких обставин були писані ті первісні жерела, де, коли і з якою тенденцією були скомпільовані.

Самі історичні книги старожидівські давали тут деякі вказівки, яких не можна було лишити без уваги. І так у ріжних місцях старих історичних книг жидівських згадують ся давнїйші, недоховані до нашого часу книги, що оповідали історію Жидів перед асиро-вавилонською руїною: згадано там книгу „Війни Ягве“, книгу „Союзів“ і книгу „За-конів божих“; при тім партії законодавці дуже слабо в'яжуть ся з епіч-ною частиною тексту і виявляють не то що окрему редакцію, але довгі столїтя розвою громадських відносин і відповідного для них законодав-ства. Правда, істнованє тих книг, що могли служити жерелами звісних нам, не вело ще ні до чого певного, бо про самі затратені книги ми зрештою не знаємо нічого. Вихідною точкою дослїдів послужив той уступ другої книги Царств, гл. XXII, де говорить ся про віднайденє архіє-реем Гількією в храмі книги закона і про її промульгованє королем Йосією (коло р. 623 перед Хр.), та про доконану на основі сеї книги релігійну реформу в Юдеї. Порівнюючи те, що сказано про сю реформу в книзі Царств, із законодатними текстами Пятикнижя, сконстатовано, що сказане в книзі Царств про новознайдену книгу закона може тикати ся тільки законодатної частини книги званої Второзаконієм, яка справді творить окремиї і в собі заокруглений корпус. Маючи сю тверду істо-ричну опору вчені почали дошукувати ся дальше, на скілько закони зложені у Второзаконію були звісні і виповнювані перед Йосією, і пе-реконали ся, що вони перед тим нікому не були звісні і не служили нормою поступування, значить, час їх ніби то віднайденя був також часом їх першого написаня. А що в теперішній формі Второзаконіє крім

законодатної частини має ще й епічні уступи, в частині схожі з епічними уступами інших т. зв. Мойсеевих книг, а в частині значно відмінні від них, то приходилося і для цієї книги прийняти редактора пізнішого від р. 623.

Аналогічні дослідження до законодавства уміщеного в інших книгах Пятикнижжя, головним чином в книзі Числ і Левітів, довели до зовсім негативного результату. Не тільки в часах суддів і королів, але навіть в часах руйни жидівські письменники не знають найбільшої частини тих законів і не держаться їх. Детальні дослідження показали, що ті закони обчислені не на якусь самостійну державу і загалом майже не торкаються політичного життя, адміністрації й горожанських прав; се майже виключно закони ритуальні, церковні та конфесійні, знач. такі, які мусіли відповідати політичному становищу Жидів повернутих із вавилонської неволі і зорганізованих довкола Єрусалима в невеличку конфесійну громаду. Оповідання однієї з пізніших історичних книг (Неемії гл. VIII і д.) подає тут знов пожадану підпору. Там оповідається, що по поверненні частини Жидів із Вавилону, коло р. 444, учений Ездра зібрав або списав із пам'яті святі книги, що за час неволі були порозгублювались або попропадали, і потім скликавши весь народ відчитав йому новий закон, який тодіж почали й виводити, при чім людність бурилася, повставала проти нових постанов — очевидно вони були чимсь незвичайним і новим для неї. І знов порівняно деталі подані про реформу Неемії й Ездри в їх книгах з тими законами, які маємо в Пятикнижжю, і констатовано, що закон промудрований Ездри мусів бути той сам, який маємо тепер у книзі Левітів.*) Студії над язиком сього кодексу підтверджують се, бо в суперечності з теорією про Мойсееве законодавство, по якій Пятикнижжя ціле повинно-б бути написане мовою дуже давньою, воно, а спеціально законодавчі частини, написані мовою дуже пізною, так що в книзі Левітів, ніби то списаній Мойсеєм у арабській пустині, маємо численні арамеїзми, які в єврейській мові починають зустрічатися аж по поверненні Жидів із Вавилону. Ті дослідження дали, як бачимо, деякі цінні результати. Вони підтвердили вповні ту думку, що Пятикнижжя, таке як тепер, не могло бути ділом одного чоловіка, а тим більше ділом Мойсея, не могло повстати в самім заранку історичного розвитку жидівської нації, але було результатом і зеркалом того розвитку, і що говорячи про жерела, з яких зложено було Пятикнижжя,

*) Характерна подробиця — одна з багатьох. Святий Кучок, яке повстало в часі вавилонської неволі (давніше про нього невідомо нічого, а перший згадує про нього Єзекіїл, що писав у Вавилоні), святковане первісно 7 день і так подає Єзекіїл; Ездра і Неемія завели святковане осьмиденне (див. Неєм. VIII, 16) на основі закону (Левіт. XXIII, 34, XI, 11), про який іще Єзекіїл не знає нічого.

треба виділити окремо законодавні партії Второзаконня і Левітів, які твори пізні, яких дату можемо означити більш або менше докладно; в кінці, що сам факт втягнення тих творів у Пятикнижжє змушує нас прийняти для нього кількох редакторів, із яких одним без сумніву був Ездра.

Хоч і як важкі та для многих несподівані були ті результати, то все таки для зрозуміння епічних частин старих жидівських книг вони не давали ще майже нічого. Правда, сконстатовано, що книга Суддів малює нам відносини далеко примітивніші, ніж Пятикнижжє і книга Ісуса Навина, що деякі частини книги Суддів, спеціально т. зв. пісня Дебори також з погляду язика представляють величезні труднощі і виявляють велику старинність. Сконстатовано далі, що не тільки Пятикнижжє, але також книга Суддів і книги Царств виявляють різні руки і різні редакції, подають факти не все однаково, мають дублети незгідні з собою, втручені уваги незгідні з рештою тексту, додатки, прогалини і т. н. Що думати про це все? А головне, що думати про історичну вартість тих творів? Як уявляти собі первісну історію жидівського народу?

Різні були теорії що до повстання і зложення тих епічних частин. Найближша, до якої прихилив ся й дехто із католицьких учених, була теорія глоссаторів. Що простішого, як пояснити різні недорічності, неконсеквенції, граматичні відскоки, силувані ідентифікації і т. н. дописками принагідних читачів, робленими на маргінесах, а пізнішими копістами втягнених у текст? І справді, ця теорія має в собі багато вірного: таких глосс знаходимо чимало в старих писаннях, особливо в таких, що мали для всіх більше значінє, а для ширшого загалу переставали бути зрозумілими. Але ця теорія не виясняла всего, усувала тільки деякі підрядні труднощі.

Інші вчені, розглядаючи уважно текст різних історичних оповідань старожидівських і бачучи значні різниці в їх стилі, способі представлення і різних деталях, висловлювали теорію, що ті книги зложені з уривків оповідань, легенд, які первісно існували розрізнено, кожде для себе, а в певнім, пізнійшій часі були зібрані і зложені до купи, і при тім остаточний редактор не зумів чи не захотів зробити з них завершеної цілоти, але полишав у значній мірі їх первісний текст. І ця теорія фрагментів має в собі багато вірного, бо ж годі заперечити, що в тексті історичних старожидівських книг, який маємо тепер, містять ся уривки різних літературних творів уставлених живцем у текст. Се треба сказати поперед усього про уривки різних поетичних творів, як ось т. зв. пісню Дебори вставлену в книгу Суддів, пісню Міріам і інші фрагменти пісень та приказок в різних історичних книгах. Але й ця теорія не пояснювала всего, бо навіть не пояснювала головної труд-

ности, — подвійних або потрібних реляцій про один і той сам факт з великими відмінами, реляцій не раз уміщених окремо; але частіше виплутаних одна в одну, вірш межи вірш.

В кінці деякі вчені, кладучи в основу спостереження Астриюка про Ягвіста й Ельогіста, зупинилися на тому, що первісно існувало оповідання про найстаршу жидівську історію, де назва Бога віддана була словом Ельогім. Сей твір був написаний буцім то ще в початках королівства, отже в часі Саула. Пізнійше, коли культ Єгови знайшов собі осередок при єрусалимському храмі, сей первісний, ельогістичний твір перероблено і доповнено, так що так званий Ягвіст яко окремих твір не існував ніколи; се був тільки редактор, що перероблював Ельогіста методом систематичних інтерполяцій або вичеркувань.

І ся теорія не усувала всіх трудностей. Зводячи до купи всі уривки старшої, ельогістичної реляції вчені переконалися, що й вона далеко не одноцільна сама в собі, виявляє різні нескладності, різні руки. Почали приймати кількох Ельогістів, яких писання були з часом склеєні в одну цілість і аж потім дісталися в руки Ягвіста. Різні вчені висилували свій дотеп на те, щоб до безкінця дробити текст біблійних оповідань, добачати різні руки і різні погляди там, де доси тисячі літ привикли люде бачити єдність. Витворено масу детальних теорій і пояснень на кожний уступ, але загублено цілість. В кінці знеохочені тим вічним секціонуванням деякі критики, прим. звісний французький гебраїст Моріс Верн, дійшли до погляду, що вся та детальна праця не веде ні до чого і не пояснює нічого, а головне — вона основана на суб'єктивних привидах, на ділі-ж історичні так само як пророцькі і всі інші старогєбрейські книги виявляють аж за велику однастайність концепції, всі вони написані і приладжені для потреб церкви, церковного навчання і дисципліни, значить, усі походять із часу повороті Жидів із вавилонської неволі. Дошукувати ся старших жерел у тих піснях, рабінських композиціях мало на що придасться, бо всі вони напоєні одним єрархічним духом, і коли в них і використано давнійшу історичну, поетичну і законодавчу літературу, то все те попереминовано, попереоблювано так, що первісна форма тих писань і їх первісний характер затрачені для нас на віки. Погляди М. Верна важні як перший об'яв реакції против занадто одностороннього заглиблення в критичній атомістичці, доведений до крайностей такими вченими, як Кінен, Вельгавзен і їх ученики. Але сумаричні твердження Вернові не могли переконати нікого. Важнішою була реакція, яка против сеї атомістичної школи повстала з другого боку. „Не один читач спитає зачудування — писав 1897 р. монахівський семітист Фріц Гоммель, за-

цитувавши результати дослідів школи Вельгавзена*), — яким способом могло стати ся, що без вишукання зовсім нових документів у кількох десятиліттях dokonala ся така радикальна зміна в поглядах на старий завіт і на розвій старожидівської релігії та історії? І справді не жадні нові пам'ятки, ані написи ані рукописи dokonali сеї зміни, та все таки певного рода документи в новім угрупованю а через те і в новім освітленю причинили ся головно до модного тепер способу задивлюваня“. І далі, обговоривши деякі деталі тої новочасної критики і зазначивши реакцію против неї з боку Американця Гріна і англійського ассиріолога Сейса, Гоммель доходить до рішучого висновка: „Правда в тім, що критика жерел у своїм змаганю — розкрити цілу тканину (навіть у розділах, де се по просту зовсім неможливо) вірш за віршом, навіть піввірш за піввіршом, дійшла до повного банкрутства і виходить із зовсім фальшивих преміс“ (ор. cit. ст. 18). Правда, Гоммель не зважає ся разом з Гріном заперечити існуванє всяких окремих жерел у Пятикнижю і вважати його безпосереднім Мойсеевим твором; „супроти дослідів цілого XIX-го століття се значило би рішучо посувати ся за далеко“ — додає він (ор. cit. 19), — але про те він обстоює при тім, що деякі частини Пятикнижя були списані не тільки за часів жидівських королів, не тільки самим Мойсеем або швидко по його смерті „черпані з доброї мозаїчної традиції“, але рад би впевнити нас, що знаходимо тут відривки ще передмойсеевських писань, навіть писань мало що не самих патріархів.

На яких же основах опирає ся та реакція? Проф. Гоммель ось як характеризує ті нові основи: „Заходить питанє, чи не можна би попробувати зовсім з иньшого боку і зовсім новими способами здобути докази, що ізраїльська традиція, особливо про час патріархів і Мойсея, не була така непевна, як здає ся супроти поглядів, що панують тепер. Традиція вяже історію Авраама з Вавилонією, Якова і Йосифа з Єгиптом, а Мойсея з Єгиптом і Арабією. Колиб удало при помочи написів і иньших памяток доказати, що бодай часть гебрейської традиції, якої автентичність підпала запереченям, — прастара і тим самим вірна, то ціла сьміла будова сучасної критики Пятикнижя буде позбавлена підвалин“ (ор. cit. 21—21).

З методологічного погляду сей штурм проф. Гоммеля на сучасну критичну школу мав одну сильну і одну слабу сторону. Сильна сторона його була в тім, що справді гріх було історикам-гебреїстам обмежити ся на самих гебрейських жерелах, уміщених у Біблії і затулювати очі на

*) Dr. Fritz Hommel, Die Altisraelitische Überlieferung in inschriftlicher Beleuchtung. München 1897, стр. 8.

богаті здобутки археологічних пошукувань у Єгипті, Вавилонії, Ассирії, Сирії й Арабії. Але слаба сторона Гоммельового штурму була в тім, що він бажав при помочи тих археологічних студій відкинути критичні досліді над Пятикнижжєм, а рівночасно сам, де йому того треба було, мусів приймати здобутки тої критики, сам мусів виступати проти тих апологетів, які вважали можливим віндікувати повну єдність Пятикнижжя і авторство для нього Мойсея. Як побачимо далше, здобутки єгиптології та ассиріології, приложені до вияснення старогєбрейської історії, довели до результатів зовсім не таких, як у першім розпалі боротьби думав проф. Гоммель, і не тільки не потвердили автентичности та єдности Пятикнижжя, але пішли в критичнім напрямі ще далеко далше, ніж школа Вельгавзена, та за те відхилили перед нами бодай крайчик заслони, яка закривала доси реальні події палестинської минувшости.

Цевна річ, те, що радили Сейс і Гоммель, не було нічим новим. Уже давно перед тим силкували ся єгиптологи і ассиріологи використати здобутки тих молодих іще дослідів для реконструкції старої історії Ізраєля. Ще 1868 р. вийшла книга Еберса *Aegypten und die Bücher Moses*, а 1872 важна книга Шрадера „*Die Keilinschriften und das alte Testament*“. Але єгиптологія крім деяких дуже загальних культурно-історичних рисів і деяких документів до пізнійшої історії Жидів по часі Соломона не дала для найстаршої жидівської історії жайже нічого; зусиллям єгиптологів не вдалось віднайти напевно ані згадок про Йосифа, що мав бути всевладним губернатором Єгипту, ані про того фараона, що утискав Жидів, ані сліду виходу Жидів із Єгипту і смерти фараона при тій нагоді. Навпаки, географічні досліді над країною Гозен, у якій жили Жиди в єгипетській неволі, доказали, що сего краю не треба шукати в самім властивім Єгипті, але так називала ся південна частина Юдеї, краю Едом і сумежної пустині аж до границь Єгипта. Що найбільше, між літературними плодами старого Єгипту знайдено казку (звісну казку про двох братів, див. мій переклад у книжці Клоустон, народні казки та вигадки, стор. 111—125), в якій оповідаєть ся історія анальоґічна з історією спокушування Йосифа жінкою Пентефрія. Значить, судячи по аналогії приходилось би й се біблійне оповіданє вважати казкою переміненою на національну легенду.

Далеко багатше було жниво з розкопів і студій пороблених на вавилоно-ассирійськім ґрунті. Не тільки для тих розмірно пізнійших часів, коли жидівські держави входили в постійну стичність з великими державами над Евфратом і Тигром, але й для часів значно ранійших, ба навіть для найстарших мітичних біблійних легенд про сотворенє і потопу світа, про перші народи і їх мандрівки вавилонські написи і архіви дали багаті і несподівані паралелі. І коли для пізнійшої історії

Жидів вавилоно-ассирійські написи і документи дали дуже багато цінного, дозволили в значній частині реконструувати хронологію, зрозуміти політичні відносини, то для найстарших жидівських переказів вони мали зразу досить негативне значіння, бо довели вчених до погляду, що ті найстарші жидівські традиції, які ще до недавня вважалися найстаршими традиціями людськості, були копією, і то пізно і тенденційно переробленою копією далеко старших вавилонських легенд та героїчних пісень. Сей погляд в основі своїй без сумніву вірний, але дав привід до невірних здогадів щодо часу, коли ці вавилонські традиції могли бути переняті Жидами. Коли ж вавилонські традиції — думали історики, — то найпростіший здогад, що вони були переняті Жидами в часі вавилонської неволі. Таким робом виходило, що здобутки єгипетської і вавилоно-ассирійської археології радше потверджували, ніж збивали здобутки критиків Пятикнижя і їх думку про пізнє зложення цієї книги, вже по поверненні з вавилонської неволі.

Тільки в останніх десятиліттях ХІХ в. пороблено зарівно на африканським, як і на азіатським ґрунті відкриття, що дуже сильно змінили дотеперішні погляди істориків і мусять звернути на нову дорогу також дослідники над історичними переказами Жидів. Поперед усього австрійський семітист Глявер, перемандрувавши серед величезних труднощів найпустинніші і недоступні досі Європейцям частини середньої і південної Арабії, привіз із сеї мандрівки масу написів і звісток, які кидають зовсім нове світло на прастару історію не тільки Арабії і сумежної з нею Сирії, але також Вавилону. Ведені рівночасно в південній Вавилонії розкопки встигли прояснити по троха історію сего найстаршого центра людської цивілізації в часі між 3000 — 2000 перед Хр., в часі, коли Вавилон не був ще політичним центром того краю, коли по різних містах володіли самостійні королі, семітського і несемітського (сумеро-аккадського) походження. Сю епоху закінчує арабське завойоване цілої території; арабський король Хаммурабі перший переносить політичний центр до Вавилону і стає ся фундатором першої вавилонської королівської династії. Сей Хаммурабі, або по вавилонськи Хамму-ра-пальту, „найважливіший володар Вавилонії“, як називає його Гоммель (ор. cit. 41), панував коло р. 2000 перед Хр., а його ім'я зробилось також дуже важним у історії біблійної критики. Обставини, про які зараз буде мова, дозволили віднайти його ім'я в Біблії, власне в книзі Биття, дозволили привести його в зв'язок з праотцем Жидів Авраамом, і се відразу кинуло зовсім нове світло на цілу історію патріархів, на весь характер старожидівських переказів.

Є в книзі Биття один уступ, з яким давніші коментатори не знали що зробити. Де що в тім уступі свідчить про велику давність, весь

він виглядає мов дуже докладна реляція писана чоловіком близьким до самих подій, в оповіданню повно імен власних і географічних дуже старинної структури тай загалом дуже старих слів, яких нема ніде инде в Пятикнижю. Тай змістом цікавий сей уступ тим, що оповіданє про Авраама з рамок чисто семейної історії виходить тут на широку історичну арену і Авраам робить ся великим войовником, який одним сьмілим ударом рішає долю великого военного походу, можна сказати — долю цілої середньої Азії. Задля виємкового значіння, яке має сей уступ (Бития гл. XIV) в історії біблійної критики, наведу його тут у дословнім перекладі.

„Стало ся в часі Амрафеля короля Сенаару, Аріока короля Еллясару, Кедорлягомера короля Еляму і Тідегаля короля Гоїм (поганці), що вони почали війну з Берагом королем Содоми і Бірегом королем Гомори і Сінеабом королем Адми і Семеебером королем Себоїш, і з королем Беляга (себто Согара). Всі ті королі злучили ся против долини Сіддїм (себто соленого озера). Протягом дванацятьох літ вони підлягали Кедорлягомерови, а тринадцятого року збунтували ся. Та ось чотирнадцятого року Кедорлягомер і королі, що були з ним, прийшли, щоб побити Рефаїтів коло Аштерот-Карнаїм, і Зузітів коло Гам, і Емітів коло Савег-Кіріятаїм, і Горітів на їх сегірських горах аж до Ель-Парана, що лежить на самій границі пустині. Потім вони вернули назад до Ген-Мішпата (себто Кадеша) і побили цілу рівнину Амаликитів, а так само й Аморітів, що жили при Гасасон-Тамарі. Тоді король Содоми і король Гомори і король Адми і король Себоїш і король Беляга (себто Согара) рушили походом, щоб звести з ними битву на рівнині Сіддїм, з Кедорлягомером королем Еляма і з Тідегалем королем Гоїм і з Амрафелем королем Сенаара і з Аріоком королем Еллясара, чотири королі проти п'ятих. Але рівнина Сіддїм була повна асфальтових ям, і королі Содоми й Гоморї, змушені до втеки, попадали в них, а ті, що спасли ся, повтікали в гори. Тоді вони позабирали все добро Содоми і Гомори і всі їх позитки і пішли. Взяли також Лота, братанича Авраамового, і його достатки, і пішли геть. Бо він жив у Содомі. А один утікач приніс сю звістку Авраамови Гебрейцеві, що жив близько дубів Мамера Аморейця, брата Есколя і Гамера, що були союзниками Авраамовими. Коли Авраам довідав ся, що його свояка взяли в неволю, він з поспіхом позбирав своїх людей, невольників уроджених у його домі, числом 318, і погнав за ними аж до Дана, і поночі напав на них із ріжних боків, він і його люди, і побив їх, і гонив їх аж до Гоби, що лежить на північ від Дамаску. І відібрав усі достатки, відібрав також Лота свого свояка і все його добро, а також жінок і всіх людей. Тоді король Содоми вийшов напротив него на рівнину Савег

(се єсть Рівнина Короля), коли він вертав побивши Кедорлягомера і королів його союзників. (І Мелхіседек король Салему приніс хліб і вино [він був жерцем найвисшого Бога] і благословив його мовлячи: „Благословенний будь Аврааме найвисшим Богом, творцем неба і землі! і най буде благословенний найвисший Бог, що віддав тобі в руки твоїх ворогів!“ І він дав йому десятину всего). І король Содоми мовив до Авраама: „Віддай мені людей, а візьми собі достатки“. Але Авраам відновив королеви Содоми: „Підношу свою руку до Предвічного, пайвисшого Бога, Творця неба і землі: не візьму нічого з того, що твоє, ані одної нитки, ані одного ремінця від постолу, щоб ти не говорив: се я збогатив Авраама. Нічого не візьму собі крім того, що з'їли мої люди, а також части тих людей, що були прилучили ся до мене: Гамера, Есколя і Мамера; вони візьмуть свою часть“.

Як сказано, деякі коментатори бачили в тім оповіданню документ старезної давнини, значно давнійший від часів Мойсея і жидівського завойованя Палестини. Але иньші справедливо підносили ріжні недорічності в оповіданню. Прим. Авраам гонить за Кедорлягомером аж до місцевости Дан, хоча ся місцевість, так названа від одного з синів Яковових, а властиво від одного жидівського покоління, повстала аж геть пізнійше по завойованю Палестини Жидами. Те саме треба сказати про племя Амаликитів, що по оповіданню Біблії повстало від Ісава, одного з Авраамових унуків. Географічні назви, на скільки можна було сконстатувати їх ідентичність, виявляли в поході Кедорлягомера цілковите безглузде: чотири королі найбільшої тоді культурної держави йдуть походом на п'ятох короліків малесеньких гнізд в околиці теперішнього Мертвого моря, значить на область, що займала ледво кільканацять миль простору; вони переходять цілу Палестину від півночі вдовж і півперек, доходять майже аж до Червоного моря (Ель Парам) і не осьмілюють ся вдарити на своїх противників, поки ті самі не вийшли їм на зустріч¹⁾. Ті недорічності (поминаючи вже очевидно пізнійшу і з очевидною тенденцією єрусалимсько-гієратичною зложену вставку про Мелхіседека) змусили критиків признати сю главу відривком якогось оповідання, що первісно не належало ані до Ельогіста, ані до Ягвіста; по думці Райса Ягвіст перший, знайшовши його вже готове, всунув його до свого оповідання. Ще 1869 р. Нельдеке вважав се оповіданє пізнім фабрикатом, хоч усе таки зложеним перед вавилонською руїною (див. *Notmel op. cit.* 161); за те орієнталіст Едвард Маєр 1884 р. рішучо заявляє, що Биття гл. XIV — одна з найпізнійших частин Пятикнижя, зложена якимсь Жидом, що служачи при храмі міг здобути собі докладну відомість про історію Кедорляго-

¹⁾ Див. розбір сего уступу Ed. Reuss, *La Bible*, т. I. 1879, стор. 346—350.

мера, та приплів її зовсім неісторично до Авраама (див. Ed. Meyer, *Geschichte des Alterthums*, Stuttgart 1884, т. I. §. 136). Тимчасом нововіднайдені клинові написи показують, що справді коло р. 2000 перед Хр. був такий час, що королі Еляму мали зверхність над Вавилоном, що один із тих королів Кудурдугмалъ (званий також Кудурнугтамар, Кудур-люгтамар або Кудур-люгмалъ) кілька разів нападав на Вавилонію, що сучасниками його були Ірі-Аку король Лярсі, Туд-хуля і згаданий уже Хаммурабі. Нема ніякого сумніву, що Кудур-люгмалъ, король Еляму, се власне згаданий у Біблії Кедорлягомер, що Ірі-Аку з Лярсі — се біблійний Аріох із Еллясару, а Тудхуля — се Тідегаль прозваний у Біблії королем Гоїм, а в клинових написах якимсь троха подібним, але не виразним придатком (Газа чи Гуті). А в таких разі була ясна річ, що біблійний Амрафелъ король Сенаару — не хто инший, як власне вавилонський Хаммурабі, званий по вавилонськи також Аммуранальту. — І політична ситуація змальована в Біблії досить вірно: був такий час, коли Елям справді мав верховодство над Вавилоном; заховались навіть значні уривки героїчної пісні про напад Кудур-люгтамара на Вавилон, проте, як вавилонський король тільки чудом уратував ся в храмі і як Кудур-люгмар пограбував храми в Вавилоні і сусідній Борвіппі. І на тім кінець. Звістки про похід Кудур-люгмара і його союзників над Мертве море нема ніякої, ані тим менше звістки про побите сих, будь що будь сильних володарів малесенькою жмінкою зложеною з 318 людей. Опираючись на самій старинности форм вавилонських імен власних, які в пізнійших ассирийських хроніках були більше-менше змодернізовані, Гоммель твердить, що гебрейська реляція мусіла бути перекладом із якогось незвісного нам вавилонського оповідання про далекий похід і побите Кудур-Люгмара і що вона мусіла бути перекладена на гебрейську мову не пізнійше, як перед завойованєм Палестини Жидами, значить в часі Мойсея, „бо пізнійше ледви чи були в Палестині писарі, що володіли б вавилонською мовою“ (ор. cit. 192, 201.) „Зрозуміємо тепер — пише проф. Гоммель — як власне ся 14-та глава Битія зробила ся боевим окликом двох головних напрямів старозавітного досліду. Далеко більше від чисто літературного питання, чи тзв. єрейський кодекс є найстаршим, чи найпізнійшим жерелом Пятикнижя, але поперед усього ціле розумінє історії розділює старозавітну теологію на два великі непримирені табори. Автентичність одного оповідання, як отсе наше, містить у собі вповні убійчу критику модних тепер поглядів на віригідність староівраельської традиції самої в собі. От тим то власне отся глава на завсігди буде каменем спотику для таких учених, що не хочуть признати автентичною ані одної стрічки Мойсеевої, навіть декальога і благословенства;

усунути сей камінь усякими можливими способами буде і зістане їх горячим, але безуспішним зусилем“.

Не перший раз в часі своєї наукової кар'єри виступив проф. Гоммель з такими сангвінічними надіями на поспішно умотивовану, але далеко не вповні випробовану теорію, і не перший раз мусів дізнати розчарованя. Лишаючи на боці те, що щоб доказати автентичність епізоду з Мелхіседеком, він мусів поробити значні і ледви чи оправдані поправки в біблійнім тексті, все таки лишився той нещасний Дан — крайня місцевість північної Палестини на дорозі до Дамаску, де буцім то Авраам донав Кедорлягомера, а ся місцевість не могла існувати не то що за часів Авраама, але й за часів Мойсея, бо повстала аж геть пізніше, наслідком переселеня племені Данового з над моря в сі гористі сторони (див. про се Судії гл. XVIII). Можна признати Гоммелеви рацию хіба в тім, що ся глава не могла бути написана в часі жидівської неволі в Вавилоні; але відси аж до твердження повної автентичности цілого оповіданя, до прийнятя якоїсь майже сучасної подіям єрусалимської реляції, перекладеної потім Мойсеєм на жидівську мову, як сього хоче Гоммель, ще дуже далеко.

Майже рівночасно з книжкою Гоммеля вийшли в Липську два невеличкі зошити праці, що мала становити зворот у дослідях старожидівської традиції, а може й усеї старинної історіографії. Се була праця Едварда Штукена „*Astralmythen der Hebräer, Babylonier und Aegypter*“ (1 вип. Abraham вид. 1896, 2 вип. Lot 1897). Штукен — звісний асиріолог, і поглянув на старожидівські традиції з погляду зовсім відмінного від школи Вельгавзена, але не менше відмінного також від того, чого від асиріології надіявся Гоммель. Свою першу розвідку він без ніякої передмови, без ніякого вагання зачинає словами: „Оповіданя про Авраама основані на двох вавилонських жерелах: на легенді про Етану і на легенді про вступлене Істари до пекла“ (*Astralmythen I, 1*). — І далі йде детальне порівнянє, де жидівська історія патріархів трактує ся зовсім на рівні з космогонічними і астральними легендами Вавилонців, Єгиптян, Греків, Германців і Фінів. І дальше в обох зошитах деталі, цитати, порівнянє, і ніяких узагальнень, ніяких широких теорій, що найбільше декуди запитаня. І кінчить ся запитанєм: „Може мені вдало ся своїми запитаннями вияснити символізм тих оповідань?“ (*E. Stucken, op. cit. II, 125*). Штукен заповів дальші студії над Ісавом, Яковом і Мойсейем. Чи вони вийшли — не знаю, та вже ся заповідь показує ясно, що для него не тільки всі патріархи, але й Мойсей — мітичні фігури і то не виключно жидівські, а вавилонські, зрештою основою своєю зближені до мітичних фігур єгипетських, грецьких і иньших. Очевидно, про історичність тих фігур у Штукена нема ані мови.

Щоб зрозуміти хід думок, що були основою сеї студії, треба згадати про інші відкриття і здобутки новочасних дослідів на полі найдавнішої історії людської цивілізації. До таких здобутків належить поперед усього той погляд, що власне Вавилонія з хвилею приходу над Евфрат племена Сумеро-Аккадців і змішання їх з туземними семітськими племенами зробила ся першим огнищем інтензивної культури, відки розходили ся на різні сторони, до Індії й до Єгипту, до Арабії і на північ, початки рільництва, будівництва, штуки, а головнo знане письмо. Виказане основної єдності найстаршої культури, одного кореня письма і будівництва в Вавилонії, Єгипті, Арабії і заселеній арабським племенем Фенікії належить до найважніших здобутків новою історіографії. Нема сумніву, що згодом з тими здобутками переходили з краю до краю також основні вірування і легенди, які знаходили систематичне плекане при певних великих храмах, що були заравом школами і центрами освіти.

Та коли сей здобуток поки що вістаєть ся теорією, що хоч поясняє багато фактів, то все таки з природи річи не може бутн потверджена документально, то остатні роки XIX віку дали відкритє, що кинуло несподіване світло на становище вавилонської мови в далеко пізнійших часах. В долішно-єгипетським селі Тель-ель Амарна знайдено в 1890 р. при розкопуваню старих руїн кільканацять деревляних скринь повних глиняних табличок покритих звисним вавилонським клиновим письмом. Тих табличок було звиш 300. Відчитавши їх учені переконали ся, що мають перед собою не більше й не менше, як королівській архів двох єгипетських володарів із тзв. середнього царства, з XVIII династії, Амен-готепи III і його сина Амен-готепи IV, на якому й скінчила ся та династія. Захований у Тель-ель Амарні архів містить дипломатичну кореспонденцію тих королів з ріжними державами західної Азії: Вавилонії, де тоді панували королі Кадашман-Бель і Бурнабуріяш, Ассирії, де володів Ашурубаліт, з володарем краю Мітані, краю Аляшія і т. п. Та головну частину кореспонденції творять листи, реляції та доноси князьків фенікійських та палестинських, що признавали себе підданими єгипетського фараона, слали йому дарунки, доносили про всякі важні політичні новини, а головнo, просили раз у раз підмоги супроти нападів ріжних неспокійних сусідів. У тій кореспонденції виявило ся нараз те, чою перед тим ніхто не надіяв ся: що ще коло р. 1400 перед Хр. вавилонський язик у цілій передній Азії був, так сказати, загальним, дипломатичним, що той язик і його письмо були звисні і в Єгипті, значить, ще й тоді культурний звязок між найріжнійшими племенами передньої Азії був далеко живіший, ніж ми перед тим могли догадувати ся. А друге — ті листи вияснили нам політичний і племінний стан Палестини

власне в такім часі, який по біблійній хронології можна би схарактеризувати як час Ісуса Навина, то б то час самого початку завоювання Палестини Жидами.

Як же представляє ся образ сего краю в світлі сего архіва? Вже перед тим, із єгипетських жерел було звісно, що Палестина належала тоді до Єгипту, завойована ще першими королями XVIII-ої династії безпосередно по прогнанню Гиксосів із Єгипта. Але давніша слава Рамзеса та Тутмосіса погасла; єгипетська зверхність, не піддержувана силою оружя, зробила ся більш або менше титулярною. В різних містах Палестини і південної Сирії сидять майже зовсім самостійні воеводи, ніби то намістники фараона, на ділі ж самовладні князьки. Вони воюють одні з одними, інтригують при єгипетським дворі одні против одних, підлизують ся фараонові, та крім запевнень і обіцянок не одержують від нього нічого. А тимчасом на Палестину насувають ся з різних боків ворожі сили: з півночі Хетти, а зі сходу якісь Хабірі. Сі Хабірі, в яких по всякій правдоподібності треба бачити власне Гебрейців — се племя воєнне, на пів кочове. Воно виступає в різних відносинах до місцевої людности і місцевих зверхників. Занявши деякі сильні позиції в східній Палестині, Хабірі помалу посувають ся до Йордану. Вони наймають ся як затяжні вояки до одних князьків, щоб воювати иньших, виступають супроти місцевої людности як розбійники і грабіжники і загалом чинять не мало клопоту єгипетським властям. Коли зважимо, що в старожидівських історичних книгах маємо двояку традицію про завоювання Жидами Палестини: одну в книзі Ісуса Навина, де говорить ся про нагле, повне завоюване всего краю, при вигублені всіх тубольців і нове заселені краю поділеного жеребом між поодинокі покоління, — а другу в книзі Суддів, де говорить ся про повільне, довго і з різним щастем ведене і ніколи не довершене завоювання краю, про пересування одних поколінь у різні місця (переселені Дана), а навіть про межиплеменні війни (знищені племена Веніамінового) та мішані Жидів з Кананейцями, то очевидно амарненський архів потверджує радше сю другу традицію, як сього зрештою й можна було надіятися по аналогії з многими иньшими подібними переселеннями цілих народів.

Та амарненський архів відслонив нам іще одну, так само несподівану річ. Палестинські князьки та намістники пишуть до фараона звичайно дуже поганою, нечистою вавилонською мовою: вони підмішують їй часто місцевими хананейськими словами, зазначаючи при кождім таким слові звичайно його неавилонський характер, або даючи навіть обік него вавилонський синонім. Із сего можна виробити собі яке-таке поняття про мову Кананейців перед гебрейським завоюванням. На своє диво спостерегли вчені, що ся мова майже зовсім схожа з найстаршою гебрей-

ською мовою. Відси й пішла теорія, що Кананейці, що жили в Палестині перед приходом Гебреїв, говорили властиво тою мовою, яка потім стала звати ся гебрейською; натомість Гебреї, племя арабське, говорили якимсь арабським диялектом, але осівши в Палестині і змішавши ся з місцевою оселеною, рільничою людністю, звичаєм усіх низше цивілізованих кочовників у таких випадках прийняли цивілізацію й мову підбитого народа.

Отсе ті найважніші відкриття, що в останніх роках значно посунули наперед наше знанє початків національної історії Жидів. На їх підставі можемо догадувати ся, що Жиди прийшли до Палестини хоч кочовниками, але зовсім не диким народом, а навпаки, так як і иньші арабські племена, обізнаним із деякими вмілостями, віруваннями та традиціями Вавилонян та Єгиптян. Можемо догадувати ся далі, що осівши в Палестині вони довго ще, сотки літ не затратили вмілости читати й писати по вавилонськи і мали стичність з вавилонськими релігійними та культурними центрами. Те саме певно треба сказати й про їх зносини з Єгиптом, хоча певно, завойовавши Палестину вони вірвали титулярну залежність від Єгипту, яку піддержували, часто в своїх династичних інтересах, давніші князьки.

Тепер ми зрозуміємо можливість смілих гіпотез Штукена, про які висше була згадка. Ширше мотивоване і систематичний виклад тих поглядів дав берлінський асиріолог, видавець і коментатор амарненського архіву Гурто Вінклер у своїй двотомовій праці „Geschichte Israels in Einzeldarstellungen“ (Липськ 1895 і 1900). Властиво важний тут для нас другий том сеї праці, написаний уже під впливом Штукена. Уже в першій томі автор висловив був думку, що всі історичні оповідання біблійні були вложені під впливом релігійної легенди (стор. 34—36); другий том увесь посвячений тій легенді, з якої під впливом Штукена робить ся вже астральний міт і якої сліди Вінклер показує не лише на Авраамі, Якові, Лоті, Мойсею, Ісусі Навині, але також на всіх судиях, Саулї, Давиді і Соломоні. Основні погляди, з яких він розглядає старожидівські легенди, висловлені в кінцевім розділі його книжки, і я подам відси деякі виписки. По думці Вінклера для зрозуміння старинної історіографії — не тільки жидівської, але загалом усеї — не вистарчають дотеперішні методи — ані правовірні, ані раціоналістичні. Ми мусимо поперед усього зрозуміти старо-орієнтальний світогляд, з якого виплила, яким наскрізь пронята була вся стародавня історіографія аж до дуже пізніх часів. Сей світогляд був оснований на обсервації обігу тіл небесних, на астрології і на тій пануючій вірі, що все, що діє ся в світі, на землі, між людьми — се тільки рефлекс того, що діє ся на зорянім небі. Основа небесного ладу — гармонія, періодична поява певних явищ, певних чисел, як ось 2 (день і ніч, сонце і місяць, зверхній і до-

лішній сьвіт), 3 (сонце місяць і Венера, три тіла небесні, що панують у водіяку; їм відповідають на землі небо, повітря і вода, північне, зворотникове і південне небо), 4 (чотири фази місяця і Венери, чотири пори року, чотири головні планети: Юпітер-Мардук, Марс-Нініб, Меркурій-Небо, Сатурн-Нергаль), 5 (число елементів: етер, огонь, вода, повітря, земля, які й представляювано тзв. пентаграмою яко символом усього сьвіта, число планет [з дочисленем землі], число кольорів веселки і т. и), 6 (число первісних місяців по 60 день, відповідних сонцю, місяцю, Марсови, Меркурієви, Юпітерови і Венері — на стільки місяців ділили рік ще старі Римляне, про се сьвідчать назви перших 6 місяців), 7 (число планет з доданем сонця і місяця, число відповідних їм днів у тижні), 12 (число місячних оборотів, отже число місяців у році і число знаків у водіяку). Се були основні числа вавилонської сексagesimalної системи, цілком опертої на астрології. Але на астрології була основана також хронологія Вавилонців і Ассирійців, нею забарвлена вся їх історіографія. Бо коли з одного боку всі появи небесного сьвіта були представлені відповідними мітичними легендами (прим. Близнюки, два брати, що ніколи не можуть бути разом, місяць — герой, що молодо гине (паде в яму) та відти по якімсь часі виходить у новім блиску, сонце — герой, що вибирає ся в далеку дорогу і поборовши великі труднощі вертає назад і т. д.), то з другого боку всі королі вважали ся богами і на них переносено з часом божеські легенди. Таким робом перший король мусів відповідати тому небесному тілу, що починало рік, другий тому, що наступало по нім у астрологічнім реєстрі і через те їх історія мусіла в більший або менший мірі одержати підмальоване відповідне до мітологічних переказів звязаних з таним тілом небесним.

Звісно одні, що зодіякальний пояс звільна пересуває ся з права на ліво. Сконстатовано, що ассирійські хронологічні реєстри, укладані в 8 віці перед нашою ерою, мають основою такий круг року, при якому сонце в день весняного рівнодення стояло в знаку Барана. Тимчасом найстарші вавилонські хронологічні реєстри були уложені в такім часі, коли весняне сонце стояло в знаку Близнюків, знач. о два знаки на зад, себ то коло 6000—3000 літ перед нашою ерою. Тій ері відповідає як перший жидівський національний герой Авраам, герой-місяць, бо знакови Близнюків відповідає в астрологічнім реєстрі місяць, а властиво оба паристі тіла — місяць і сонце. І ось на Авраама перенесено мітичні легенди про місяць — вавилонське божество Сін: у него єсть близнюк — близький свояк Лот, з яким він не може бути в купі; він увільняє його з неволі і не хоче ніякої плати за свій труд; у него є жінка-сестра Сара, що відповідає вавилонській Ашері-Істарі і т. д. Та коли в вавилонським астрологічнім реєстрі на другім місці стоїть Шамаш-Сонце

і відповідний йому знак Рака, то жидівська легенда починає знов від місяця-Ісаака, що був копією Авраама і відповідає пізнішому літочисленню (від 3000—1000 літ перед Хр.), коли весняне сонце стояло в знаку Бика. І ще й третій раз бачимо новий початок круга, бо Яков також відповідає місяцеві, але вже в пізнішій ері, коли сонце весною сходить в знаку Барана. От тим то аж його син Йосиф відповідає другому в ряді тілу небесному — Сонцю, і на нього перенесено вавилонські легенди про Таммуца — зимове сонце; його кидають у яму, він терпить неволю в південній стороні (первісно Мусрі, пізніше через непорозуміння перероблено на Місраїм — Єгипет), та там же він піднімається в новій славі. Дальший герой — Мойсей — теж сонце, що повертає з далекого краю, але доходить тільки до меж Палестини, се б то до весняного рівнодення; теж сонце — Ісус Навин; він продовжує і завершує дорогу розпочату Мойсеем — се літнє, побідне сонце. Що його названо сином Нуна — се назва взята живцем із вавилонської астрології. Нун — риба; літнє сонце тоді сходило в знаку Риби. І ще раз починає ся круг на ново: перший король Саул — се знов місяць, Давид — се Сонце, навіть назва його відповідає вавилонському соняшному божеству Дод; Соломон, котрого ім'я відповідає вавилонському божеству Шальман або Шелем — заходяче сонце і т. д. Та не досить сего. Вінклер показує, як різні жерела, з яких зложені жидівські історичні книги, повстаючи серед різних обставин і в різних часах (Ельогіст у північній Ізраїлі, а Єговіст у Юдеї) переробляли первісні традиції відповідно до династичних потреб, як пр. Авраам, первісно локалізований у північній Палестині над озером Хуле, у Ягвіста робить ся жильцем Гебруну; як давніші легенди для догоди політиці роблять ся пізнішими (прим. Ізраель — символ цілого гебрейського народу, робить ся батьком, отже предком Йосифа, що виявляє в собі символ союзу північно-жидівських племен, хоча на ділі той північний союз (під проводом племені Ефраїма) був давніший, ніж союз цілого Ізраеля, dokonаний тільки Давидом).

„А все таки — пише при кінці Вінклер — значило б се не розуміти сути сеї системи, коли б ми хотіли все одягнене в мітологічно-астрологічний плащ жу́жмом відкинути як неісторичне. Певна річ, сконстатоване такого способу оповідання може нераз дуже утруднити питання про віродостойність фактів загалом і в подрібностях, бо всякий легко буде схильний уважати зовсім неісторичним те, що оповідається в мітологічній формі. Та про те таке поступуване було би грубою помилкою“. По думці проф. Вінклера сконстатоване такого способу розуміння і оповідання в старовину ще зовсім не рішає питання про історичність самих фактів. Аджеж подібні мітологічні деталі оповідають старинні історики також про особи зовсім історичні: прим. Кира, Ксеркса, Оле-

ксандра Македонського, а в римській історії не тільки про перших королів, але про Пірра і багато інших. Героїзоване і обожане королів — дуже давній звичай. Уже давно звернено увагу, що назви многих найстарших вавилонських королів, особливо з тзв. арабсько-канаанітських династій пишуться з знаком на переді, який означає бога. Геродотові оповідання про Кира, наскрізь мітичні, доказують, що Перси, сучасні Геродотові, вже перенесли були на сего свого першого короля цілий цикл астральних легенд. Той сам процес відбувався з Олександром Македонським ще за його життя. Це не значить, щоб творці тих легенд видумували особи і факти; це значить тільки, що на їхні особи і факти вони вміли нагизувати готові вже легендарно-мітичні форми, які нерозривно зв'язалися тою астрологічною темою, до якої підходила дана особа.

Як бачимо з цих висновків, у книгах Штукена, Вінклера, Мікке і інших, що йдуть сими слідами, відживає на ново, бачилось би, давня мітологічна школа Грімма-Мангарда. Знов починається давнє і давно закинуте витолковування найрізнішх історичних і поетичних явищ астральними рухами і появами. Правда, сим разом прихильники сеї школи розпоряжаються безмірно багатшим і глибоше розробленим матеріалом, черпають із самого первісного жерела — із вавилонської астрології. Та все таки читаючи їх праці, нам здається, що їх висновки і спекуляції трохи за скороспішні. Про вавилонську астрологію, мітологію, культ, легенди і церковну організацію ми знаємо поки що ще дуже мало; те, що доси відчитано і опубліковано з великих без сумніву скарбів вавилоно-ассирійського письменства, таке ще дрібне, непевне і уривчасте, що на широкі узагальнення і перевероти в роді Вінклерового ще мабуть не прийшла пора. Для того не можучи заперечити великої талановитості і бистроумності тих учених і пожитку їх праць, що дають імпульс до нових студій і до ревізії утертих доси поглядів, ми добре зробимо, коли що до їх результатів будемо держати ся в резерві. Це тільки перші, але далеко ще не остатні слова молоді поки що науки.

Др. Ів. Франко.